

Peter Michaelsen:

Ponni, niks, alle-halve

– og andre betegnelser for spil med
terningepind og -top

I flere århundreder har leg med nødder eller pebernødder været et yndet tidsfordriv i julen. Sådanne lege beskrives allerede i Mathias Moths uudgivne ordbog fra o.1700.¹

Når man spillede om nødder eller lignende, foregik det ofte med en særlig terning: enten en aflang, firkantet pind, en såkaldt stangterning, eller en firkantet terning med en pind gennem de sidste to sider, så den kunne snurres som en top. På hver af terningens fire (anvendte) sider var der indskåret eller malet et bogstav. Når terningen var kastet eller toppen snurret rundt, angav det bogstav, der kom op, gevinstens størrelse.

I Jylland kaldte man som regel spillet *ponni*; i resten af landet hed det for det meste *niks*, men det havde, som vi om lidt skal se, også mange andre navne.² Der fandtes også varianter af spillet, hvor terningen havde mere end fire sider eller var forsynet med tal på siderne i stedet for bogstaver. Disse varianter delte som regel navn med den almindelige snurretop.

Stangterningen var især populær på Fyn og Sydsjælland, men anvendtes også enkelte steder i Jylland. Den almindeligste udgave var ca. 4-5 cm lang, 1,5 cm tyk og havde kvadratisk tværsnit; nogle steder målte den dog helt op til 12,5 x 2,5 cm. Den havde normalt form som

¹ H. Grüner Nielsen: Julestuer og Julestuelege i Danmark på Holbergs Tid i *Sprog og Kultur* 2 (1933) s. 48. – H.F. Feilberg: *Jul* bd. I (Kbh. 1904) s.122f.

² Oplysningerne om danske pinde/toppe og deres betegnelser bygger, medmindre andet anføres, på Jysk Ordbog (A–G publiceret på www.jyskordbog.dk) og *Ømålsordbogen* bd. I–VI, A–Ha (Kbh. 1992–2002) el. (for de endnu upublicerede dele) på samlingerne bag disse ordbøger, herunder H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (Kbh. 1886-1914). – Tak til Anette Jensen, IDD, for tilsendte seddelkopier fra Ømålsordbogens samlinger.

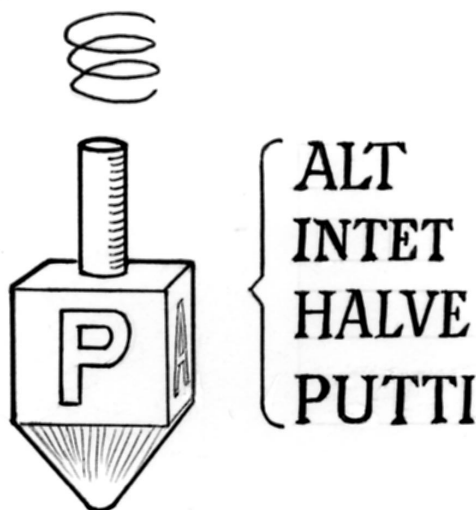
et prisme, men kunne også have afrundede hjørner. Man kastede den op i luften, trillede den hen over bordet, rullede den mellem håndfladerne, eller også trykkede man på kanten af den med enden af en finger, og fik den derved til at trille rundt.

Terningetoppen, som var stærkest repræsenteret i Jylland, havde foroven en lille tap og var forneden tilspidset i pyramideform og i reglen forsynet med et knappenålshoved i spidsen. Med to fingre snurrede man den rundt på bordet. Det var især drenge, der legede med terningepind eller -top, men nogle steder har også piger gjort det. Pigerne spillede om deres nåle, drengene om knapper – ofte havde de store lærredspunge fulde af knapper, metalknapper for sig og bukseknapper for sig.³ Eller man spillede om tændstikker, mærker og småmønter. Hver dreng lavede sin egen *niks*; det var heller ikke så svært, så længe der var tale om den aflange pind.

Noget tyder på, at også voksne undertiden forlystede sig med de nævnte spilleredskaber, men så spillede de om penge. En sekskantet udgave af toppen, forsynet med tal, vides brugt til hasardspil (i stedet for raflebæger) så sent som under 2. verdenskrig. I Sverige og Belgien var spillet tidligere populært som værtshusspil, og det har vel også

været udøvet på værtshuse her i landet.⁴ På de nordfrisiske øer lige syd for grænsen blev en lignende terningepind benyttet, når der skulle fordeles strandingsgods.⁵

Spillet har rødder, der går helt tilbage til middelalderen, og har i tidens løb bredt sig til det meste af Europa samt en række lande i andre verdensdele. Det vender jeg tilbage til sidst i artiklen efter en gennemgang af spillets forskellige danske navne.

Putti-sulletopp fra Jæren, Norge.
Se note 12.

³ Christine Reimer: *Nordfynsk Bondeliv* (Kbh. 1910-19) s. 376f.

⁴ Björn Hodell: *Wärdshus förbi* (Stockholm 1945) s. 47. – A. de Cock og Is. Teirlinck: *Kinderspel & Kinderlust in Zuid-Nederland V* (Gent 1905) s. 206. I USA var en ottekantet version populær blandt hasardspillere omkring 1940, se *The Way To Play* (New York 1975) s. 273.

⁵ Heinrich Handelmann: *Volks- und Kinderspiele aus Schleswig-Holstein* (Kiel 1874) s. 31.

Jyske betegnelser

På jysk hed spillet som regel *ponni* og den særlige terning en *ponni*, *ponnipind* eller *ponnepind*. En vendsysselsk meddeler giver følgende beskrivelse af ponnipinden, en firkantet pind på nogle tommers længde, og spillet med den:

"Mor stillede en foderkop fyldt med pebernødder ind til os og gav hver en lille håndfuld som startkapital, og så skulle der ponnies! På hver af de fire sider af ponnipinden var der indskåret et af bogstaverne I, P, H og T. Deltagerne i spillet skiftedes til at trille pinden hen over bordet, og det bogstav, der vendte op, gjaldt. "I" betød "ingenting", så den der fik det, vandt jo ikke noget; "P" betød "ponni te", og så måtte man af med en nød, "H" betød "haldjæl", og den der fik det, havde vundet halvdelen af foderkoppens indhold, og fik man "T", der betød "top", så vandt man det hele".

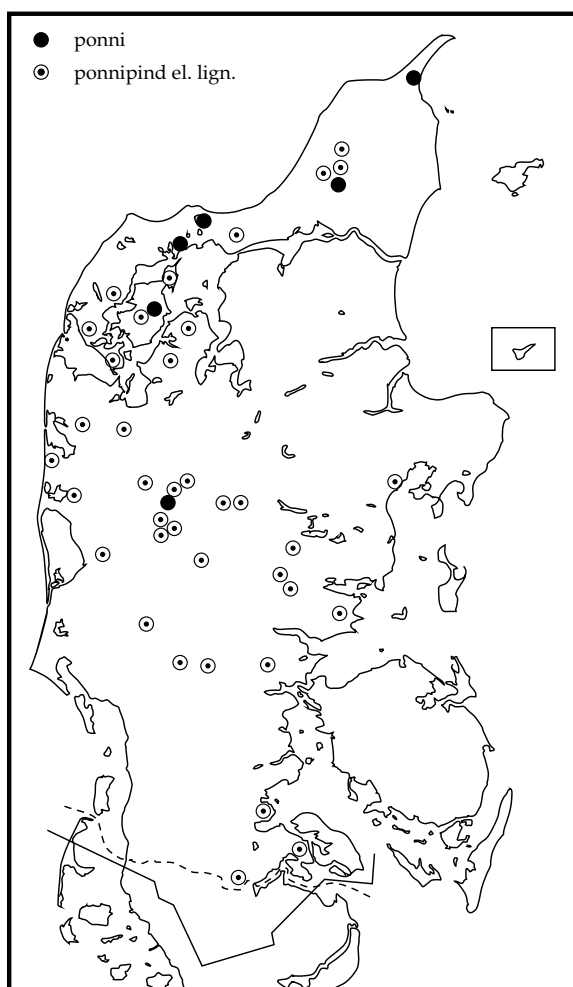

Fig. 1

Arne Espegaard tilføjer, at i stedet for T kunne der stå A (= alt).⁶

Som det fremgår af kortet i fig. 1, forekommer der spredte belæg på *ponni* fra Vendsyssel, Hanherred, Thy, Mors og Vestjylland. Ordet *ponnipind*, *ponnepind* el. lign. har tilsyneladende været brugt i stort set alle egne af Jylland bortset fra Østjylland og det vestlige Sønderjylland. Men selve spillet har nok også i disse tilfælde bare været benævnt *ponni*. Et tilsyneladende østjysk belæg, en *ponneveppind* fra Århus-egnen, stammer snarest fra Mjolden i det vestlige Sønderjylland; det ville stemme godt overens med belæg på *ponneve(d)pind* fra det østlige Sønderjylland og Kolding-egnen.

⁶ Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* bd. III (Hjørring 1972-76) s.139.

Sjældnere navne for ponnipinden er *ponnikop* (1 belæg fra Vendsyssel og 1 fra Horsens-egnen), *put* (1 belæg fra Mors og 1 fra Ribe-egnen) og *peks* (to belæg fra Harboøre, hvortil kan føjes et fra Vester Han Herred, dér brugt om en af ponniens fire sider). Desuden findes en detaljeret beskrivelse af spillet og spilleredskabet *alles-mein-nichts-ponneved* fra Tønder-egnen. Som ponnipinden fra Skallerup vest for

Alles-mein-nichts-ponneved.
(Ottsen: Hostrup-dansk,
se note 7).

Hjørring bestod dette spilleredskab af et aflangt, firkantet stykke træ.⁷ Også på Samsø brugte man en firkantet træklods, som blev kastet op i luften. Den blev kaldt et *nåletræ*, og benyttedes i spillet *spille nåle*. Som navnet antyder, spillede man om knappenåle.⁸

Bogstaverne på ponniens fire sider og de dertil hørende benævnelser kunne variere en del fra egn til egn. På den ene af siderne var der indskåret et A: *alt*, eller et T, som kunne tolkes på flere forskellige måder. I eksemplet fra Vendsyssel stod T for *top*. Denne betydning kendes også fra Bøvling i Vestjylland. Siden med T kaldtes i Thy *Tammes* (dvs. Thomas) og i Vendsyssel *ta rænt* (= tag hele indsatsen). På Mors stod T for *tilhobe* (= hele puljen) og vest for Horsens fortolkede man det som "tage på nær 2". På side nr. 2 var der indskåret et H: *halvt* eller halvdelen (på pinden fra Hostrup ved Tønder dog et M: *mein*, dvs. mit (= den enkeltes indsats)). På den tredje side havde pinden et N, I eller E. N stod for *nichts* eller *niks* (i et enkelt belæg fra Mors dog fortolket som *nul*), dvs. intet, ingenting, og det blev undertiden fordansket til I (Vendsyssel, Thy, nordlige Vestjylland, østlige Sønderjylland) eller E (Thy, Mors). På den fjerde og sidste side var der et P, som stod for *ponni* (Thy, Vestjylland, Sydjylland), *ponni til* (Vendsyssel, Thy, Mors), *ponni* el. *ponne ved* (hhv. Horsens-egnen og Sønderjylland), *put* (Mors), *put til* (Ribe-egnen), *put i* (Kolding-egnen), *put ved* (østlige Sønderjylland), *på* (Samsø), *pomp* (Samsø) og *peks*, se ovenfor, rimende på *neks*, dvs. *niks*. Som hovedregel var der overensstemmelse mellem betegnelsen for denne fjerde side og betegnelsen for spillet/spilleredskabet.

Udtrykket *ponnie (til/ved)* træffes sporadisk brugt også uden for spillet, i betydningen "punge ud, betale, yde tilskud", men det er formentlig et sekundært fænomen. Betegnelsen knytter sig primært til

⁷ M.B. Ottsen: *Hostrup-dansk* bd. II, 1 (Kbh. 1961-69) s. 12.

⁸ E. Tang Kristensen: *Danske børnerim, remser og lege* (Århus 1898) s. 649.

spillet og er formodentlig en fordanskning af latin *ponere* (= sætte).⁹ I størstedelen af Jylland (nord for Kongeåen) kan *ponnie* også betyde "sysle med småting", jf. nordfrisisk *pone* = "arbejde"¹⁰, men her (og i ord som *ponniarbejde*, *ponneri*) foreligger vist et helt andet ord.

En række meddelere har anført betegnelsen *snurretop*, når de blev spurgt, om de kendte den lille terningetop med bogstaver eller tal på siderne. Nogle få har anført betegnelser som *snurrekat*, *snurrekok*, *snurrekop*, *sysselskone* eller *sysselhøne* (se fig. 2) Disse betegnelser blev også brugt om den almindelige snurretop, og kun i få tilfælde er der med sikkerhed tale om terningetoppen (hovedsagelig varianten med tal på siderne).

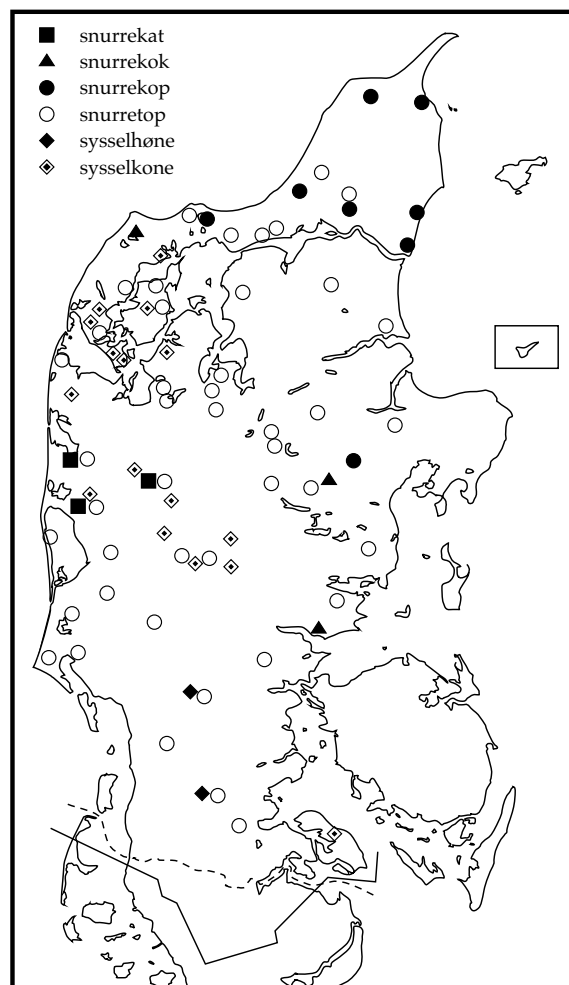

Fig. 2

Ømålsbetegnelser

På de danske ømål hed spillet for det meste *niks* og blev spillet med en *niksepind*, et *niksetræ* eller simpelthen en *niks*. Disse navne var dog langt fra så dominerende som *ponni/ponnipind* i Jylland.

Niks synes at have været det mest almindelige navn på Fyn, Sydsjælland, Falster samt den nordlige og midterste del af Lolland; desuden kendes det fra egnen mellem Roskilde og Holbæk. *Niksepind* kendes fra Nord-, Vest- og Østfyn samt fra Falster. På Nordvestfyn hed den tillige *tagetræ*. Øst for Assens på Vestfyn sagde man *niksetræ*, mens man i det nærliggende Turup kaldte genstanden en *niks*. Sidstnævnte sprogbrug kendes også fra Lolland og Sydsjælland. På Sydfyn brugte man betegnelserne *nikkelhus*, *nikkel(s)træ* eller *nikletræ*, om henholdsvis spil og spillepind. Spillet blev også kaldt *at nikle*. Mens

⁹ Som foreslået i Ottsen: *Hostrup-dansk*, se note 7.

¹⁰ H.F. Feilberg henviser til N. Outzen: *Glossarium der friesischen Sprache* (Kbh. 1837) s. 252.

niks må være afledt af tysk *nichts*, betegnelsen for en af terningens fire sider, afspejler de sydfynske former antagelig det latinske *nihil* med samme betydning (= intet).

Også andre terningesider gav navn til spillet: på Møn og det sydvestlige Lolland kaldte man spillet *alle-halve* efter to af terningens andre sider. I Tved på Sydfyn og på Strynø (mellem Ærø og Lange-land) talte man henholdsvis om at *spille alle-halve-niks-pung-ud* og om *et slag alle-halve-niks-på*. Her indgik navnene på alle fire sider i betegnelsen for spil og spilleredskab, akkurat som hos Ottsen (jf. note 7). Ligeledes sagde man i Åsum ved Odense "skal vi *alle-halle-niks-pung ud*", når man spillede med *punjepind*; så sidstnævnte ord er muligvis et yngre indlån fra jysk *ponnipind*.

Terningesiden med bogstavet P gav visse steder navn til spillet. Det var tilfældet i Særslev på Vestsjælland, Elmelunde på Møn og Nysted på Sydlolland, hvor spillet hed henholdsvis *pungherut*, *pung-ut* og "at spille med *pung-op-snurre*". Også i Gerlev på Nordsjælland brugtes udtrykket "spille *punge op*".

I den nordligste del af Sjælland (Gilleleje og Ramløse), kaldte man toppen en *pirre* og spillet *pirreleg*. Der er her tale om et meget tidligt bevidnet ord. Otto Kalkar nævner *pirre* i sin ordbog over det ældre danske sprog, og forklarer at det er et slags *spindekone* (legetøj). Han citerer Comenius' værk Opladne Dør (1667): "ad lege med bold, oc klod med keiler, med top (*pirre*)", og henviser til fransk *pirouette* og italiensk *pirlo*. Kalkar mener, at der muligvis er tale om en af de i nævnte skrift forekommende "svenskagtigheder".¹¹ Som vi senere skal se, er *pirre* en almindelig svensk betegnelse for snurretoppen, herunder den lille terningetop. De to eksempler fra Nordsjælland viser, at man faktisk har brugt ordet på sjællandsk. Spørgsmålet er så, om denne tradition går tilbage til 1600-tallet, eller om den skyldes en senere påvirkning fra svensk. *Pir* kendes desuden fra bornholmsk, men der kun som betegnelse for den almindelige snurretop. Endnu en betegnelse for spil og top med en meget begrænset lokal udbredelse var *dirmdorm* eller *dirndorn* fra det sydøstlige Lolland (Toreby, Errindlev, Radsted).

Som på jysk brugte man visse steder på ømålene betegnelsen for den almindelige snurretop om terningetoppen: på Møn *spirretop*, på Midtfyn og Midtsjælland *spillekone* hhv. *spindekone*.

¹¹ Otto Kalkar: *Ordbog over det ældre danske Sprog* bd. III (Kbh. 1881-1918) s. 481, samt bd. II s. 484 (under "karbas").

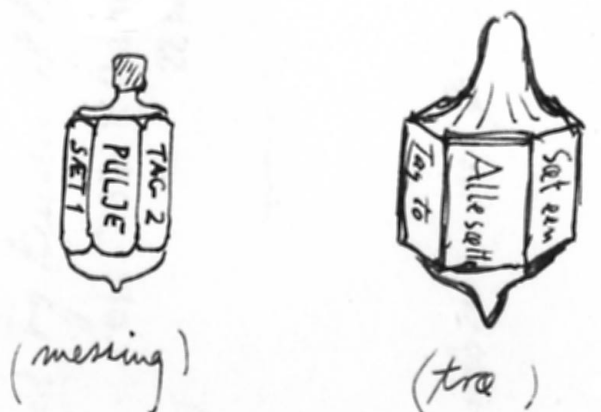
Den på øerne hyppigst forekommende bogstavkombination på terningens sider var A-H-N-P: *alle-halve-niks-pung ud* eller *-pung op* (det sidste på Midt- og Sydøstlolland, Falster, Sydsjælland samt Horns Herred i Nordsjælland).

Der kendes kun få afvigelser fra dette mønster: P stod for *pung* (1 belæg fra Nordvestfyn), for *på* (Strynø), for *pot* (måske = put) (1 belæg fra Sydøstsjælland). Eller P ses erstattet af andre bogstaver: L: *læg en i puljen* (1 belæg fra Vestfyn), R: *riks*, rimende på *niks*, jfr. jysk *peks* (1 belæg fra Østfyn), eller S: *send* (1 belæg fra Nordsjælland). Sidstnævnte sted stod N for *nul*, i en kilde fra Horns Herred er N erstattet af L: *lad ligge*. Desuden er der eksempler på, at N blev fordansket til I: *intet* (1 belæg fra Vestfyn og 2 belæg fra Sydøstlolland), hhv. E (1 belæg fra Sydlolland). Fra Sydsjælland berettes om en terning med seks sider, med påskriften I-II, P-H, N-A på hinanden modsatte sider. Her gav I og II ret til dette antal knapper. Endelig beskriver en meddelelser fra Falster en sekskantet top med påskriften: Sæt en, Tag en, Sæt to, Tag to, Alle Sætte, Pulje. En lignende top anvendtes også i Thy (her kaldt en *snurrekok*). De var lavet af træ eller messing, og forhandlede i 1920erne under navnet *gi-ta* (svarende til den engelske top til *put-and-take*).

Udenlandske betegnelser

Også i udlandet har man spillet med terningetop eller -pind, og spillet er stadig populært i mange lande. På Jæren i den sydvestlige del af Norge spiller man *putti* med en *sulletopp*, på hvis fire sider der er indskåret et P (som står for *putt i*), et A (*alt*), et H (*halve*) og et I (*intet*).¹²

Også på Østlandet kendte man spillet. I Buskerud fylke og i det nærliggende Indre Vestfold fylke spillede man *pungut* (udtalt *pongut*), som også betegnede terningen, en "kantete snurrebass til spill".¹³ I

Sekskantet top fra Falster. Tegningen stammer fra IDD's seddelsamling.

¹² Ifølge oplysninger, venligst meddelt pr. brev af Alf Næsheim, Hosle, Norge. Jeg takker for disse samt den medfølgende tegning af en "sulletopp" til "putti" (s. 48).

¹³ Jeg skylder Olaf Almenningen, leder af Seksjon for leksikografi og målføregransking, Oslo Universitet, tak for disse oplysninger.

1830erne blev der malet et portræt af en lille norsk pige med en snurrebass, se fig. 3 – man ser tydeligt bogstavet A på den ene af siderne.¹⁴

På den tid var spillet også populært i Sverige. I værtshuset Operakælderen i Stockholm fornøjede man sig i 1830erne med at spille *pirra*.¹⁵ Til dette spil brugte man en *snurra*, som enten kunne være forsynet med tal eller bogstaver. Sidstnævnte bar da bogstaverne A (*allt*), H (*halfva*), L (*lägga till*) og I (*intet*).¹⁶ Udover *pirra* (både som substantiv og

Fig. 3

verbum) brugte man følgende former i forskellige dele af Sverige: *pirr*, *pirre* og *pirr-bock*.¹⁷

Fra Kalmar-egnen i Småland og fra Barne herred i Västergötland kendes detaljerede beskrivelser af spillet *pirr/pirr-bock*, henholdsvis *pirre*. Den førstnævnte var en *snurr-bock* med fire sider: A, H, I samt S (*sätta til*; kunne også stå for *sats*); på den sidstnævnte stod A, H, I og L (*lägg till*); i stedet for L kunne der stå T (*tillägg*). Man spillede gerne om småpenge. I stedet for pirren anvendte man også en på samme måde inddelt træskive, forsynet med en viser, som sattes i bevægelse ved at man knipsede til den med fingrene. Det bogstav, viseren standse ud for, angav tab eller gevinst. Man kaldte det at spille *bank*, og den, der tog gevinsten, *sprängde hela banken*. Spillet med viseren

¹⁴ Portrættet er gengivet i Åse Enerstvedt: *Tampen brenn. Norske barneleikar* (Oslo 1982) s. 10.

¹⁵ Se Hodell (note 4) s. 47.

¹⁶ Gustav Johann Billberg: *Hand-bibliothek för Sällskapsnöjen* bd. II (Stockholm 1838-39) s. 713f. Udgaven med tal gav spilleren en sjettedel af indsatsen for hvert terningøjeblik eller -tal fra 1-6, som kom op. – *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 2. april 1898 s. 2.

¹⁷ Tak til Karin Hallén, Språk- og Folkminnesinstitutet, Uppsala, for tilsendt oversigt over betegnelsernes geografiske udbredelse og for vedlagte sedler fra SOFIs arkiv.

kaldtes også *spela rättvisa med nötter* (Kinds herred) – her med A, H, I, T (*tillbaka*).¹⁸

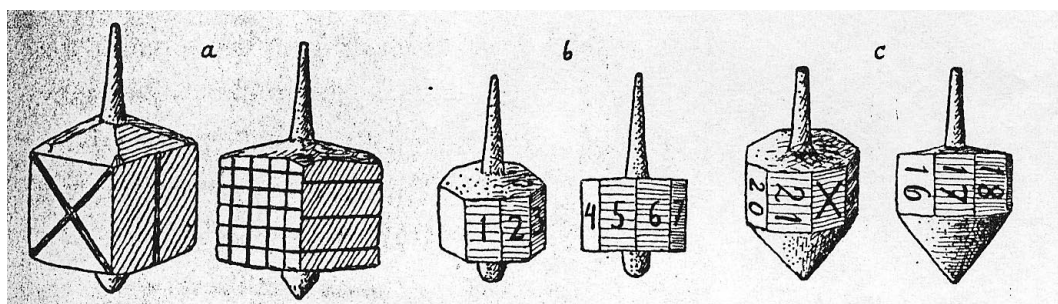

Fig. 4

Terningetoppen anvendtes også i det nordligste Skandinavien. Allerede i 1600-tallet brugte samerne i området nord for den Botniske Bugt terninger af træ med et X indskåret på en af siderne. Gevinsterne kunne fx være egernskind eller blykugler.¹⁹ Skoltesamerne, som lever oppe ved Ishavet i det område, hvor grænserne mellem Norge, Rusland og Finland støder op til hinanden, spillede med en terningetop, der havde fire eller otte sider og var forsynet med tal etc. (se fig. 4).

Inari-fjeldsamerne i det nordlige Finland havde en top med hele 11 sider. Hver side var forsynet med 1-10 tværstreger, som angav antallet af points; den ellefte, tomme side svarede til 0. Man drejede talpinden i et dejtrug, som deltagerne, højst 11 personer, sad omkring (se fig. 5). Det var mest voksne, der spillede med talpinden.²⁰

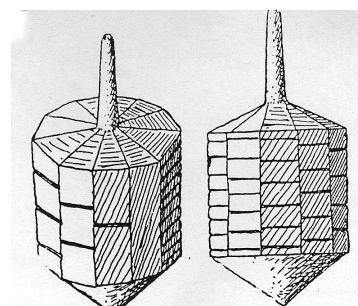

Fig. 5

Fra det nordlige Tyskland kendes forskellige varianter af spillet med terningepind. På de nordfrisiske øer Föhr og Amrum i Sydslesvig spillede man med en aflang, prismeformet stangterning, der mindede om den, Ottsen kendte fra Tønder-egnen (jf. note 7). Pinden hed *pönki*. På dens fire langsider stod med latinske bogstaver: A (*allas*), H (*helft*), N (*nant* = intet) og P (*pönki* = lille pant; den der kastede P, måtte give et pant).²¹ Man sagde også *pönki tu* (= læg til) om siden med P. I en vari-

¹⁸ Om en lignende skive brugt på pubber i Norfolk og Kent i England, se Robert Charles Bell: *Fun at the Lathe* (Lewes, East Sussex 1997) s. 97-100, som giver anvisning på, hvordan man selv kan lave en såkaldt "Spinning Jenny".

¹⁹ Johannes Schefferus: *Laponia* (Frankfurt 1673) oversat fra latin i *Acta Lapponica VIII* (Stockholm 1956) s. 309.

²⁰ Toivo Immanuel Itkonen: *Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproben der Lappen i Journal de la Société Finno-Ougrienne* 51, 4 (Helsinki 1941) s. 1-133, s. 109f.

²¹ H. Handelsmann (se note 5) s. 31.

ant af spillet var H erstattet af M A (*min anj* = mit eget, dvs. ens egen indsats) og N af N N (*Neggels nant*, fortolket som "Nikolaus nichts!").²² I Ditmarsken hed den samme pind *allholt*. Også denne var forsynet med bogstaverne A (*alles*), H (*halb*), N (*nichts*) og P (som blev fortolket *Peter, sett an!* = Peter, sæt/læg til!).²³

Et lignende nordtysk spil var *punkelto*. Ifølge beskrivelsen var to modsatte sider af den anvendte terning forlængede og løb ud i en spids, af hvilke den ene tjente som drejehåndtag, mens terningen drejede sig rundt på den anden. Måske var der her tale om en slags overgangsform mellem den aflange terningepind og terningetoppen. Dens fire sider var betegnet med bogstaverne O, A, N, P. O betød *oberall* (= hele indsatsen), A *axpe êns* (= accipe, dvs. modtag, en af indsatsen), N (*nig'l-nix* = intet) og P (*punkel to*, dvs. at man måtte lægge en nål til som straf).²⁴ Længere sydpå, i Thüringen, spillede man ved juletid om nødder eller bønner med en hjemmelavet *torl*, også kaldet *spielkreisel*. Man snurrede den rundt med tommel- og langfinger, så den bevægede sig rundt på bordet, indtil den til sidst faldt ned på en af siderne. Toppens fire sider var betegnet med A (alt), H (halvdelen), O (nul, intet) og S (*setzen* = sæt/læg til).²⁵ En anden tysk variant havde følgende fire bogstaver: A (*alles*), H (*halb*), L (*lass* = lad stå, svarende til "intet") og S (*setze* = sæt) eller Z (*zahle* = betal).²⁶

Fra Østrig kendes en seks-sidet top med bogstavparrene ND, NH, NG, SZ, LS, TA. Samme bogstavpar forekom også på en ejendommelig terning med 26 sider, den såkaldte *kugelwürfel* eller *serpentinstein*, som blev fremstillet i Sachsen så tidligt som i 1700-tallet. Denne var desuden forsynet med terningeøjne svarende til tallene 1-12. Bogstaverne stod for *nimm deins* (= tag dit), *nimm halb* (= tag halvt), *nimm ganz* (tag det hele), *setze zu* (sæt til), *lass stehn/sitzen/sein* (lad være) og *trink aus* eller *tritt aus/ab* (= drik ud/træd ud).²⁷

²² *Wörterbuch und Sprachlehre der Nordfriesischen Sprache* (Bredstedt 1912) s. 100.

²³ Heinrich Carstens: Kinderspiele aus Schleswig-Holstein i *Jahrbuch des niederdeutsche Sprachvereins* X (1884) s. 50.

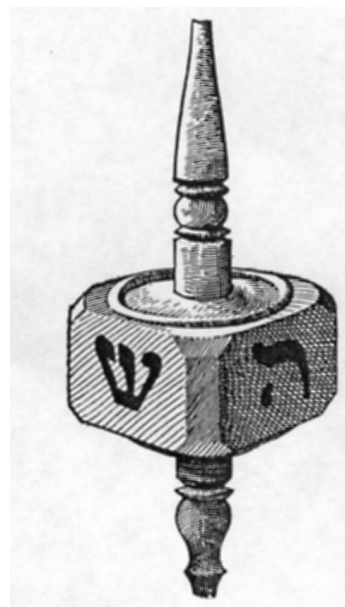
²⁴ Johann Friedrich Danneil: *Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart* (Salzwedel 1869) s. 163.

²⁵ Franz Magnus Böhme: *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel* (Leipzig 1924) s. 643.

²⁶ *Am Urdhsbrunnen IV* (Rendsburg 1881-89) s. 112.

²⁷ Leo van der Heijdt: *Face to face with Dice. 5000 years of dice and dicing* (Groningen 2002) s. 110f. Regler for spillet i Christiane Zangs; Hans Holländer (udg.): *Mit Glück und Verstand. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der Brett- und Kartenspiele in 15. bis 17. Jahrhundert* (Aachen 1994). Se desuden *Am Urdhsbrunnen IV*, s. 79, 95, 112 samt Fritz Jahn: *Alte Deutsche Spiele* (Berlin 1917) s. 23.

Under navnet *sevivon*, *dreidel* (også *dredl/-draydl*) og *trendel* er spillet med den firkantede terningetop den dag i dag populært blandt jødiske familier verden over. Det spilles under den otte dage lange Hanukkah, lysets fest, som fejres til minde om makkabæernes generobring af templet i Jerusalem i år 165 f.Kr. Skikken med at spille *dreidel* under hanukkah-festen begyndte hos jiddisch-talende jøder i Europa, som overtog en tysk variant af spillet engang i middelalderen. De oprindelige latinske bogstaver på toppens fire sider: N (*nichts*), G (*ganz*), H (*halb*), S (*stell ein*), blev erstattet med de tilsvarende hebraiske bogstaver *nun*, *gimel*, *he* og *shin* (sidstnævnte på grund af Jiddisch: *shtell*). I folkemunde blev de fire bogstaver fortolket som forbogstaverne i det hebraiske budskab *nes gadol hajah sham* (= et stort under skete dér). I Israel erstatter man dog det hebraiske SH med et P, *poh* (så betydningen ændres til: et stort under skete her). *Dreidelen* er meget populær blandt jødiske børn; man synger sange om den, og den er genstand for en ganske omfattende symbolsk fortolkning, som det vil føre for vidt at gøre nærmere rede for her.²⁸ Reglerne er de samme som i standard-spillet.

Dreidel. (The Jewish Encyclopedia 1901-06).

Den hollandske *A-al-tolletje* var en lille top, hvis terning havde seks sider, forsynet med bogstaverne A (*allen trekken*), B (*bijbetalen*), D (*dubbel inzetten*), N (*niets trekken*), S (*inzetten*) og T (*trekken*). Den var lavet af ben, elfenben eller sølv.²⁹ I Bruxelles og omegn brugte man en lignende *teerlingtopje* med 1-6 terningøjne på de seks sider. Spillet med denne terningetop var først og fremmest et værthusspil for voksne, men udøvedes dog også af børn.³⁰ Den flamske maler Pieter Brue-

²⁸ Se f.eks. Sidney B. Hoenig: Hanukkah Oddities i *The Hanukkah Anthology* (Philadelphia 1992) (uddrag: www.jhom.com/calendar/kislev/dreidel.htm). Der findes en mængde andre websites med information om emnet. Desuden er der udmærkede artikler om *dreidel* og andre spil i leksika som *The Encyclopedia Judaica: "Games"* (New York 1968). På dansk findes en beskrivelse i *Spil og lege fra hele verden*, ed. Fr.V. Grunfeld m.fl. (Kbh. 1975) s. 142. – I middelalderen var toppen også kendt af jøderne i Frankrig under forskellige hebraiske navne, se Gilad J. Gevaryahu: www.shamash.org/listarchives/mail-jewish/volume22/v22n46 med henvisning til artikel af Rabbi Dr. Meir Grunwald i *Sefer Ha'Moadim V* (1961) s. 225-226.

²⁹ *Kinderspel & Kinderlust* s. 206. Se også *Am Urdhsbrunnen IV* s. 112 samt *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Haag, Leiden 1882).

³⁰ *Kinderspel & Kinderlust* s. 206.

Fig. 6

ghel den Ældre malede en terningetop nederst i venstre hjørne af sit maleri "Kinderspielen" fra 1560 (se fig. 6). En lille pige holder den i sin venstre hånd. Håndtaget er meget langt, nærmest et skaft, så det har nok krævet to hænder at få toppen til at snurre. Det er ikke muligt at skimte hverken bogstaver eller tal på terningens sider.³¹

Den skotske digter William Dunbar hentydede sandsynligvis til spillet i et digt fra ca. 1500-1520: "He playis with *totum*, and I with *nichell*". I begyndelsen af 1700-tallet beskrives *totum* som "a whirllbone, a kind of die that is turned about". På den tid begyndte en ny betegnelse at vinde indpas: *T totum* (idet forbogstavet i *totum*, T, indskrevet på en af terningens sider, blev foranstil-

let ordet); senere i 1700-tallet ændres formen til *tetotum* og omkring 1800 til *teetotum*, den nuværende form på engelsk. Det oprindelige *totum* blev bevaret i engelske dialekter. *Totum* er et latinsk ord, som betyder "alt, det hele". Alle terningens fire bogstaver, f.eks. T, A, D, N, var oprindelig forbogstaver til latinske ord som *totum*, *aufer*, *depone*, *nihil* (= alt, tag, læg ned, intet). Efterhånden blev de opfattet som forbogstaverne til engelske ord.³²

I Keith i det nordøstlige Skotland fortolkede man T som *tack ane* (spilleren tog een fra puljen), A som *tack a'* (hele puljen), D som *dossie doon* (spilleren måtte lægge een i puljen) og N som *nikil* (intet).³³ De tilsvarende betegnelser i Kintyre i det sydvestlige Skotland, var *tak' ane*,

³¹ Jeanette Hills: *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d. Ä. (1560). Eine volkskundliche Untersuchung* (Wien 1957). Se også:

www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Brueghel/teetotum.html

³² *The Oxford English Dictionary*, 2. ed., vol. XVII og XVIII (teetotum, totum). Se også *The Scottish National Dictionary* Vol. IX (Edinburgh 1974) s. 370, samt *The English Dialect Dictionary* Vol. VI (Oxford 1905) s. 203.

³³ Alice Bertha Gomme: *The traditional games of England, Scotland and Ireland* (London 1894-98, repr. New York 1964) s. 303.

tak' a', duntare og nickelty naething.³⁴ I London brugte man bogstaverne T (*take all*), H (*half*), P (*put down*) og N (*nothing*). I Argyleshire, Sydvest-Skotland, hed de T (*take*), A (*take all*), P (*put down*) og N (*take none*). Der var sikkert endnu flere varianter, f.eks. kom en teetotum af sølv med indskriften T S P N for nylig for dagens lys i det nordlige England.³⁵

Da de første pædagogiske brætspil for børn kom frem i England i 1700-tallet, valgte udgiverne bevidst at lade spillerne bruge en *tetotum* i stedet for almindelige terninger. I en tid, hvor puritanske vækkelsesbevægelser vandt stigende indflydelse, foretrak man af moralske grunde at undgå, at terninger blev indført i private hjem. Terningetoppen var ikke på samme måde forbundet med voksenspil om penge og kunne derfor uden problemer tages i brug, når familien samledes om spillebrættet. Det første spil af denne type var Thomas Jefferys' geografiske spil *A Complete Tour Thro' England and Wales*, udgivet i 1759. Det blev hurtigt fulgt af en række lignende spil. Toppen var typisk mangesidet og forsynet med tal/øjne. *Put and take* hed et udbredt victoriansk spil, som spilledes med en sekskantet top. På dens sider stod: 1. *Take one*. 2. *All put*. 3. *Take all*. 4. *Put two*. 5. *Take two*. 6. *Put one*.³⁶

Det første franske belæg for *totum* er fra 1611. I midten af 1600-tallet optræder for første gang formen *toton*, svarende til den franske udtale af det latinske ord, og ca. 100 år senere forsvinder den gamle stavemåde. Et ældre fransk navn for samme genstand var *pirouette*, første gang bevidnet i 1451. Et beslægtet ord med samme betydning: *pirouelle* forekommer i et digt af Guillaume de Machaut fra 1364.³⁷ En kilde fra 1569 meddeler,

³⁴ Robert Craig MacLagan: "Collectanea. Gambling". *Folk-Lore. A Quarterly Review of Myth, Tradition, Institution and Custom, Transactions of the Folk-Lore Society*, Vol. XVI (London 1905) s. 218f. I Cumberland og Lakeland blev N også kaldt "nickelty nowt" (nought) og T "t-tak-up-oa", se *The English Dialect Dictionary* Vol. IV (som note 32): "nichil", "nickelty".

³⁵ Joseph Strutt: *The Sports and Pastimes of the People of England* bd. IV (London 1801) s. 341. – Robert Craig MacLagan: *The Games and Diversions of Argyleshire, Publications of the Folk-Lore Society* XLVII (reprint: Nendeln/Liechtenstein 1967) s. 124f – www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Tablegames/Dreidel/index.html.

³⁶ Jill Shefrin: Make it a Pleasure and Not a Task. Educational Games for Children in Georgian England i *Princeton University Library Chronicle* 60,1 (Winter 1999) s. 251-275 (i PDF-format på www.princeton.edu/~cotsen/PDFs/pulc_08.pdf) – Christine Petto: Map promotion in Early Modern Europe i *The Newberry Library: Smith Center Publications* (2002), se www.newberry.org/nl/smith/slidesets/ss32.html – Se desuden Robert Charles Bell: *Board and Table Games from Many Civilizations* vol. I (Dover/New York) s. 148 og vol. II s. 6-10.

³⁷ *Trésor de la Langue Francaise* vol. 13 (Paris 1988) s. 419: "pirouette".

at der på pirouetternes fire sider var indskrevet bogstaverne M, L, P, T, som betød *mets, laisse, prens, tout* (= læg, lad ligge, tag, alt).³⁸

Der var andre franske varianter i 1500-tallet. Rabelais nævner i 1534 et spil ved navn *pille, nade, jocque, fore*, som må være *pirouette*-spillet med bogstaverne P, N, J, F.³⁹ *Piller* (= tage) svarede til italiensk *pigliar* og var af latinsk oprindelse. *Nade* (= intet) stammede fra Gascogne (*nado*), mens *jocque* (= spil) og *fore* (= ude, udenfor) svarede til italiensk *jucus* hhv. *fuori*. Senere var den almindeligste bogstavkombination T, A, D, R: *totum, accipe* (latin for: modtag), *da* (= giv), *rien* (= intet). Også P med det italienske navn *pone* kunne forekomme, med samme betydning som *mets* (= læg).⁴⁰ David Parlett forklarer, at spilleren enten modtog sin indsats igen (*pille/accipe*), stod over (*nade/rien*), fordoblede sin indsats (*jocque*) eller tømte puljen og kunne trække sig ud af spillet (*fore*).⁴¹

I Italien brugte man betegnelserne T (*tutti* = alt), M (*metá* = halvt), N (*niente* = intet) og P (*pone* = læg til).⁴²

H.F. Feilberg spurgte i sin ordbog, om det jyske *ponni* mon er kommet af det italienske *pone*. Der kan ikke udelukkes en sammenhæng, rimeligvis via tysk. Der er i det foregående givet mange eksempler på, at latinske ord for terningsiderne er blevet bevaret op til vor tid: *accipe* (Nordtyskland, Frankrig), *totum* (Storbritannien, Frankrig), *nihil* (Nordtyskland, Skotland; Fyn: *nikkelstræ*) – og tilsvarende kan det vel forholde sig med *ponni*.

Begge typer af den danske *ponni/niks*, toppen og pinden, har nemlig prototyper tilbage i romersk jernalder. I Frankrig har man fundet to gallo-romerske terninger af træ (fra ca. 100-300 e.Kr.), som blev drejet ved en tap. De er kubiske, forsynet med øjne – og formentlig forgænger for terningetoppen.⁴³ Den aflange stangterning var i brug hos de mellem-europæiske keltere fra ca. 400 f.Kr. og blev populær hos de germanske folkeslag i århundrederne op til vor tidsregnings begyndelse. Den sekssidede terning overtog germanerne direkte fra romerne, men den bliver først

³⁸ Frederic Godefroy: *Dictionnaire de l'ancienne langue française* vol. VI (Paris 1889) s. 176. – Edmond Huguet: *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle* (Paris 1961) "pirouette".

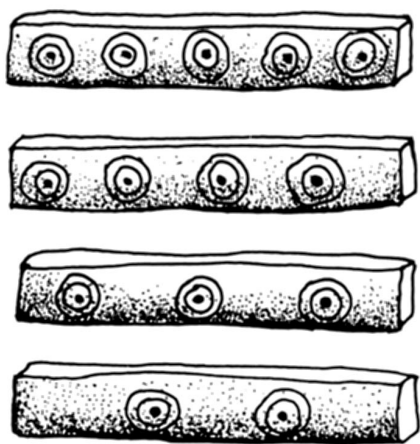
³⁹ Rabelais: *Gargantua* II, 11 og I, 22 (1534).

⁴⁰ Ifølge E. Littré: *Dictionnaire de la Langue Française* (1873-74): "toton" og Claude Aveline: *Le code des jeux* (Paris 1961/1984).

⁴¹ David Parlett: *The Oxford History of Board Games* (Oxford 1999) s. 29.

⁴² Giuseppe Pitré: *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari* vol. XIII og vol. XVI (Palermo 1882ff.) s. 18 og s. 15.

⁴³ Leo van der Heijdt: *Face to face with Dice. 5000 years of dice and dicing* (Groningen 2002) s. 117 (med fotografi fra Musée Archeologique de Saintes, Frankrig).

Stangterning set fra 4 sider.
(Michaelsen: *Bræt og brik*,
se note 44).

almindelig i de første århundreder e.Kr. Begge terningetyper optræder i danske fund fra romersk jernalder. I Vimosen nordvest for Odense fandt man i 1860'erne en mængde ofret krigsbytte fra ca. 400 e.Kr., deriblandt et velbevaret raflebæger, fire sekssidede terninger samt to stangterninger, alt sammen fremstillet af ben. I 1992 fandt man yderligere et par stangterninger af ben ved Brudager på Sydøstfyn, ligeledes fra romersk jernalder.⁴⁴

I Ømålsordbogens materiale findes ni beskrivelser af *niks*-spillet fra Fyn. I otte af disse bruges stangterning, kun i en enkelt toppen, som kaldes en *spillekone*. Fynboernes forkærlighed for stangterningen synes altså at bygge på en mere end 1500 år gammel tradition. Stangterningen med bogstaver på siderne er tilsyneladende en særlig dansk-slesvig-holstensk tradition (dog med en parallel i den fire- eller ottekantede *Lang Larence* fra Yorkshire, England).⁴⁵

Alice Bertha Gomme mener, at terningetoppen muligvis var den ældste form for top, og at dens anvendelse til hasardspil gjorde det nærliggende, at den tidligere havde været brugt til "divination", dvs. til varseltagning.⁴⁶ Hendes formodning er temmelig løs og lader sig vanskeligt bekræfte. Men der findes faktisk eksempler på, at forskellige former for terninger er blevet brugt til divination, og H.F. Feilberg kendte et af dem. Jeg vil slutte min gennemgang af *ponnipinden* og beslægtede pinde med følgende råd, hentet fra den såkaldte Cyprianus' Bog:

*Når du kommer i nogen livsfare at prøve din lykke, da gør dig en tærning af træ og grav derudi: L, lykke; U, ulykke, ME, medgang; MO, modgang; LI, livet; DØ, døden og kast den stiltiende fra dig, og af det som vender op, kan du se, hvad lykken vil.*⁴⁷

⁴⁴ Karsten Kjer Michaelsen: *Bræt og brik. Spil i jernalderen* (Højbjerg 1992) s. 42 ff.

⁴⁵ Beskrevet hos A.B. Gomme (som note 33) s. 326f.; illustration samt oplysning om en lignende pind, benævnt *log*, anvendt af hasardspillere i England og U.S.A., se Stewart Culin: Chess and Playing-Cards i *Report of National Museum 1896* (Washington 1898) s. 822f. – Toppen med bogstaver på siderne er overvejende en europæisk tradition, selv om den også forekommer i lande uden for Europa. Stangterninger og toppe med terningeøjne er derimod vidt udbredt i Asien, se Stewart Culin, op.cit., og samme: Chinese Games with Dice and Dominoes i *Report of National Museum 1893* s. 495f, samt Leo van der Heijdt (som note 27) og Arjan Verweij's web site: membres.lycos.fr/arjan/

⁴⁶ A.B. Gomme (som note 33) s. 303.

⁴⁷ *Cyprianus Bog* (Kbh. 1881) s. 28.